

Theo L. Hettema

De missionaire gemeente: blijvend binnenste buiten?
Een vergelijking tussen Hoekendijk en de Emerging Churches

- In gewijzigde vorm verschenen in: Gerrit de Kruijf, Wietske de Jong (red.), *Een lichte last. Protestantse theologen over de kerk* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2010) 81-97.

‘Via Amazon vond ik een gebruikt exemplaar (voor \$ 4!) van *The Church Inside Out*, een bloemlezing van geschriften van J.C. Hoekendijk uit een decennium vanaf 1954 en ik las het in één keer uit van kaft tot kaft. Daarna kocht ik alle andere exemplaren op die ik kon vinden (zo’n tien stuks) om uit te delen aan vrienden en interessante gesprekspartners die ik tegenkom. J.C. blijkt eigenlijk een paar belangrijke – en niet zomaar interessante – zaken te zeggen te hebben.’¹

Hoekendijk en de emerging churches: false friends?

We zijn er al nauwelijks meer aan gewend dat de geschriften van JC van kaft tot kaft gelezen worden en dat zal ons zeker bevreemden als het gaat om het werk van J.C. (Hans) Hoekendijk, zendingswerker in Indonesië, medewerker in Bossey en voor de Nederlandse Zendingraad, kerkelijk hoogleraar voor de Hervormde Kerk bij de Rijksuniversiteit Utrecht, vervolgens hoogleraar moderne kerkgeschiedenis (c.q. missiologie en oecumenica) aan de staatsopleiding van diezelfde universiteit, en ten slotte hoogleraar World Christianity bij Union Theological Seminary in New York. Voor de Amerikaanse auteur van het citaat hierboven was Hoekendijk in haar studietijd voornamelijk een ‘voetnoot in mijn missiologische studies, een achtergrond voor Newbigins veel populairdere werk, een stem die iets interessants maar niet echt iets belangrijks te zeggen heeft’. Hoekendijk staat in de schaduw van andere groten uit de missiologie en daardoor komt zijn boodschap niet goed uit de verf, tenzij bij een enkele blogger op internet.

In de Nederlandse situatie doet zich iets vergelijkbaars voor, waar Hoekendijk in de schaduw staat van Van Rulers apostolaire theologie, die met de huidige heruitgave van diens werk weer opnieuw in de belangstelling staat. De nodige aandacht is aan Hoekendijk gegeven, maar hij staat niet in het centrum van de theologische aandacht.² Ook in Nederland is het in de *blogosfeer* dat Hoekendijk enige rehabilitatie krijgt. Nico-Dirk van Loo probeerde in zijn blog Hoekendijk onder het stof vandaan te krijgen, al bekent hij eerlijk dat het lezen van Hoekendijk voor hem een ‘low priority project’ is.³ Ook de ‘bloggende pastor’ Boele Ytsma waardeert Hoekendijk. ‘Sommige mensen zijn misschien hun tijd wel eens wat al te ver vooruit. Maar wie schrijft die blijft en heeft ook kans herontdekt te worden als de tijd er rijp voor is.’⁴

Wanneer Hoekendijk vandaag de dag op het internet voorbijkomt, is dat vaak in een context van schrijvers die betrokken zijn bij de ‘emerging church’ beweging. Onder deze noemer worden allerlei diverse groeperingen en bewegingen geschaard die zich als gelovige gemeenschap willen

¹ Citaat uit een artikel ‘J.C. Hoekendijk, A Voice That Needs To Be Heard Again,’ op de weblog van Kelly Fryer, <http://reclaimingtheword.typepad.com>, geraadpleegd 21 juli 2009.

² Ik denk aan de dissertaties van P. van Gorp, *Kerk en zending in de theologie van Johannes Christiaan Hoekendijk (1912-1975). Een plaatsbepaling*, diss. RU Utrecht 1989, Haarlem: AcaMedia, 1989; Frank Petter, *Profanum et Promissio. Het begrip wereld in de missionaire ecclesiologieën van Hans Hoekendijk, Hans Jochen Margull en Ernst Lange*, diss. RU Groningen 2002, Zoetermeer: Boekencentrum, 2002; of recent László Gonda, *The service of evangelism, the evangelism of service. The influence of John R. Mott, Hendrik Kraemer, Willem A. Visser 't Hooft and Johannes C. Hoekendijk on the development of the understanding of mission in the Reformed Church in Hungary (1910-1968)*, diss. Univ. Utrecht 2008, Zoetermeer: Boekencentrum, 2008; en indirect Gerrit Jan van der Kolm, *De verbeelding van de kerk. Op zoek naar een nieuw-missionaire ecclesiologie*, diss. RU Groningen 2001, Zoetermeer: Boekencentrum, 2001.

³ In een blog van 7 maart 2008 op www.postgereformeerd.nl, geraadpleegd 21 juli 2009.

⁴ In een blog van 5 februari 2008 op www.zoekendgeloven.nl, geraadpleegd 21 juli 2009.

ontplooiën in een als postchristelijk beleefde cultuur. Wat voor vormen en mogelijkheden doen zich voor wanneer het christendom zijn vanzelfsprekendheid in de cultuur heeft verloren? is een gedeelde vraag bij de groepen die als 'emerging church' een weg zoeken. De emerging churches zijn vaak sterk christocentrisch, gecombineerd met een opvallende wereldopenheid. Ze zijn creatief, zoeken naar nieuwe vormen van liturgie en van leven in gemeenschap. Verder is er een streven naar een gelovige totaalvisie waarin 'believe', 'belong' en 'behave' samengaan.⁵ Robert Doornenbal heeft de beweging als volgt gedefinieerd:

De Emerging Church Beweging is een 21^e-eeuwse beweging, bestaande uit christenen uit een breed scala van (kerkelijke) achtergronden. Zij zoeken als reflectieve practitioners naar nieuwe en alternatieve wegen om contextueel relevante christelijke gemeenschappen te vormen. Deze gemeenschappen zijn adaptief ten aanzien van hun post-christendom, postmoderne leefomgeving en hebben een holistische missie als hun kern. Deze missie kan in het algemeen worden omschreven als het tonen en helpen verspreiden van het 'Koninkrijk Gods', zoals verkondigd en belichaamd door Jezus van Nazaret.⁶

Misschien moet aan deze definitie nog worden toegevoegd, dat de emerging church ook aanstuurt op een nieuwe soort leiderschap, waarin niet de traditionele dominee zijn kudde behoedt en onderhoudt, maar waarin er sprake is van vernieuwend leiderschap, erop gericht om de betreffende gemeenschap voortdurend adaptief te houden ten opzichte van hun maatschappelijke situatie.⁷

Emerging church (om deze noemer maar aan te houden; er bestaan tal van andere aanduidingen) is vooral een paraplueterm, waaronder een aantal mensen en groepen zich laten vinden om op allerlei internetfora en via landelijke ontmoetingen hun initiatieven tot gemeentestichting (church planting) uit te wisselen. Er is niet een enkele overkoepelende organisatie en ook is er niet een enkel concept voor gemeenteopbouw, zoals we dat bijvoorbeeld bij 'Willow Creek' vinden. In alles is de emerging church (of: zijn de emerging churches) een beweging.

Binnen een beweging die de vrijheid en de creativiteit van de gelovige gemeenschap zoekt en zich daarbij losmaakt van de traditionele kerkelijke vormen is het voorstelbaar dat er aandacht en waardering is voor het werk van Hoekendijk. Hoekendijk is immers een missionair theoloog geweest die 'de kerk binnenste buiten' wilde omgooien, vooral met zijn these dat de kerk een middel is in het apostolaat maar ook niet meer dan dat.⁸ Een dergelijke visie, die we met een understatement als 'laagkerkelijk' kunnen typeren, moet aanspreken bij deze beweging.

Toch is het de vraag of we in de relatie tussen Hoekendijk en de emerging church niet moeten spreken van *false friends*. Alleen al het tijdsverschil en het cultuurverschil tussen de jaren vijftig en zestig van Hoekendijks theologie en het bewuste eenentwintigste-eeuwse karakter van de emerging church moet ons argwanend maken om al te snel overeenkomsten aan te nemen. Liggen er onder de gesuggereerde overeenkomsten wellicht ook diepergaande verschillen? Hoe moeten we Hoekendijk en de emerging churches ten opzichte van elkaar waarderen? Dat is de vraag die in dit artikel centraal staat. De beantwoording van deze vraag staat ten dienste van mijn intentie om systematisch-theologisch zicht te krijgen op wat er gebeurt bij ecclesiologische grensoverschrijdingen. Systematisch-theologisch wil daarbij voor mij zeggen: reflecterend op een bepaalde praktijk, en geijkt aan termen uit de geloofsleer.

⁵ Vgl. voor een beschrijving Henk de Roest, 'De marge als vindplaats van creativiteit: 'emerging churches', 'fresh expressions', in: Gerrit Noort e.a., *Als een kerk opnieuw begint. Handboek voor missionaire gemeenschapsvorming*, Zoetermeer: Boekencentrum, 2008, 312-325.

⁶ Robert Doornenbal, 'Een complex en fascinerend fenomeen. Een karakterisering van de Emerging Church Beweging,' *Theologisch Debat* 5 nr. 3 (2008) 18-24, p. 18-19.

⁷ Vgl. Alan J. Roxburgh en Fred Romanuk, *The missional leader. Equipping your Church to reach a changing world*, San Francisco: Jossey-Bass, 2006.

⁸ Onder verwijzing naar de bundel van J.C. Hoekendijk, *De kerk binnenste buiten* (red. L.A. Hoedemaker, P. Tijmes), Amsterdam: Ten Have, 1964. De titel van de bundel is overigens niet van Hoekendijk zelf.

Kerk en apostolaat

Een term die bij Hoekendijk uit systematisch-theologisch gezichtspunt onvermijdelijk naar voren komt is die van de kerk. De missionair theoloog Hoekendijk heeft kort en krachtig een mening over de kerk:

‘Met iedere zendingstheorie, die kerkcentrisch is, moet het op de een of andere manier mis gaan, omdat deze een verkeerd centrum heeft.’⁹

Breder neergezet:

‘Men zal over de kerk alleen en passant en volstrekt zonder nadruk spreken, wanneer men Gods handelen met de wereld wil prijzen. De ecclesiologie kan niet *meer* zijn dan één enkele paragraaf van de christologie (het *messiaanse* handelen met de wereld) en een paar zinnen uit de eschatologie (het *messiaanse* handelen met de *wereld*), meer niet.’¹⁰

Of op zijn allerkortst:

‘De kerk is een functie van het apostolaat.’¹¹

Daar is geen woord Frans bij. Wat er theologisch over de kerk gezegd dient te worden, moet ten dienste staan van de verkondiging die deze kerk in de wereld heeft. De kerk is een functie van het apostolaat.

Deze stellingname heeft heel wat opgeroepen. De missiologie was enigszins de stammenstrijd van geloofszending door particuliere genootschappen versus kerkelijke zending te boven gekomen. Vanaf de internationale zendingsconferentie van Edinburgh in 1910 was langzaam gewerkt aan een besef van kerkelijke verantwoordelijkheid voor de zending. Dat had geleid tot meer kerkelijke samenwerking wereldwijd en vormde een belangrijke oecumenische pilaar in de oprichting van een Wereldraad van Kerken in 1948. Er was een grote kerkelijke en theologische winst behaald met het waarderen van de kerkelijke zending. Daarvoor was echter in de plaats gekomen een vooropgestelde vanzelfsprekendheid van de kerk. Het is die vanzelfsprekendheid die Hoekendijk wil doorbreken met zijn stellingname dat we de kerk slechts functioneel moeten bekijken. Dat geldt in ieder geval voor de missionaire theologie – maar dat is een vlag waaronder voor Hoekendijk ongeveer de hele theologie valt. Tot in zijn latere jaren zal hij deze theologische insteek blijven volhouden. God wendt zich tot de wereld. De kerk moet dat weerspiegelen en moet niet tussen God en de wereld gaan staan.

‘We kijken naar dingen met het perspectief van *God – wereld – kerk* en niet langer met het traditionele perspectief van *God – kerk – wereld*. Dit is de juiste, logische (theologische) volgorde. God is betrokken op de wereld. Hij is zagezegd een seculiere God (een humanist natuurlijk, geen christen). De kerk zou de eerste moeten zijn om dit glorieuze feit te eren. Ze probeert niet God voor zichzelf toe te eigenen. Ze kan slechts hopen (en zichzelf voorbereiden) gebruikt te mogen worden als een instrument om de wereld te brengen tot een herwinnen van haar werkelijke waarde en een erkennen van haar werkelijke bestemming.’¹²

Wars van structuren

⁹ Hoekendijk, *Binnenste buiten*, 48.

¹⁰ Hoekendijk, *Binnenste buiten*, 48.

¹¹ Hoekendijk, *Binnenste buiten*, 51.

¹² Hans Hoekendijk, *Horizons of Hope*, Nashville: Tidings, 1970, 16.

Met zijn stellingname geeft Hoekendijk ervan blijk goed geluisterd te hebben naar de existentialistische filosofie van zijn tijd en de sociologie, die in de jaren vijftig de contouren gaat schetsen van een 'post-christelijke' mens.¹³ Toch is Hoekendijks inzet minder radicaal dan hij lijkt. Voor een groot deel zien we elementen uit Hoekendijks achtergrond erin terugkomen, en het zijn precies die elementen die Hoekendijk voor de emerging church herkenbaar maken.

Dan denk ik vooral aan Hoekendijks evangelische achtergrond. De achtergrond in het gezin waarin Hoekendijk opgroeide was als die van Johannes de Heer: Hervormd van origine, maar veel vrijheid in de omgang met andere kerkgenootschappen (Zo snuffelde de Heer bij de Zevende Dagsadventisten), een grote zendingsdrang, ontwikkeling van lectuurevangelisatie en een sterke eschatologische gerichtheid: de naderende wederkomst van Christus is de motivatie tot zending en evangelisatie. Als de tekenen des tijds een oordeel over de wereld aankondigen, is deze tijd de laatste kans voor mensen om zich tot Christus te bekeren. Die apocalyptische setting leidt tot een functionalistisch kerkbegrip. Onder de horizon van de wederkomst is de kerk een nuttig instrument tot verkondiging, maar ook niet meer dan dat. Het werkt vaak sneller en efficiënter om het evangelisatiewerk buiten de kerkelijke organisatie om te organiseren. Het lid zijn van een kerk is ook geen doel van de evangelisatie. Dat is de bekering tot Christus.

In een dergelijke setting werkte C.J. (Kees) Hoekendijk, de vader van Hans.¹⁴ Hoekendijk Sr. was iemand die niet de mogelijkheid tot een volledige theologiestudie had gehad. Toch werd hij als evangelist voor de Nederlandse Zendingsvereniging met zijn gezin uitgezonden naar Indonesië. Zijn directe zendingswerk op het zendingsveld daar is niet zo succesvol. Hoekendijk paste qua persoonlijkheid en aanpak niet in het stramien van plaatselijke gemeenteopbouw onder de inheemse bevolking, zoals de NZV dat van hem verwachtte. In een tweede periode van uitzending, ditmaal onder de vlag van de Bond voor Evangelisatie, kreeg Hoekendijk meer armslag en kon hij via conferenties, lezingen en lektuurzending zich meer richten op de Europese bevolking van Java. Hoekendijk Sr. gedijt het beste in een losse en vrije kerkelijke structuur, niet in een kerk die staatskerk of volkskerk pretendeert te zijn. Zijn biograaf noteert: 'In een brief van juli 1924 schrijft hij het ideaal te koesteren dat ook in Indië vrije gemeenten naar het model van de Vrije Evangelische Gemeenten in Nederland zouden ontstaan.'¹⁵ Dat is tekenend voor de vrije kerkelijke beleving van Hoekendijk Sr.

Met zo'n visie verbaast het niet dat Hoekendijk Sr. in 1925 wordt beroepen door de Vrije Evangelische Gemeente van Rotterdam, wanneer hij, om gezondheidsredenen van zijn vrouw, op zoek is naar werk in Nederland. De VEG Rotterdam is dan een kleine gemeente met ruim veertig (belijdende) leden, kortgeleden, in 1923 gesticht en op zoek naar een voorganger. Hier kan Hoekendijk als predikant worden bevestigd, wat voor hem in de Hervormde kerk met zijn ontbrekende opleiding onmogelijk was. Hoekendijk wordt in zijn Rotterdamse periode een enthousiast medewerker van Johannes de Heer. Hij schrijft in diens *Zoeklicht*, organiseert zelfstandig zogenaamde Maranathabijeenkomsten en leidt ook een eigen tweewekelijks tijdschrift *De levensgids*. De VEG van Rotterdam kan Hoekendijk niet de armslag bieden die hij zoekt voor deze activiteiten. Die ruimte vindt hij wel bij de Vrije Evangelische Gemeente te Bussum, waar een kleine kring van 17 belijdende leden, begonnen met een groep uit evangelisatiebijeenkomsten en tentzending en in 1927 gesticht als officiële gemeente, ook op zoek is naar een predikant. Hier krijgt Hoekendijk, die in 1930 als predikant wordt aangesteld, de vrijheid om naast zijn predikantswerk vier dagen per week aan zijn lectuurevangelisatie, het schrijven van stichtelijke boeken en landelijke activiteiten te besteden.

Dit is de kring waarin Hans Hoekendijk is opgegroeid: een zendingsgezin dat worstelde met strakke structuren en missiven van een bestuur, voortdurend op zoek naar ruimte om een eigen evangeliserend initiatief te ontplooiën, een achtergrond van veel elan, evangeliserende

¹³ Hoekendijk, *Binnenste buiten*, 56-71.

¹⁴ Zie Th. van den End (red.), *Bladen uit mijn levensboek. Autobiografie van ds. C.J. Hoekendijk (1873-1948)*, Zoetermeer: Boekencentrum, 1993.

¹⁵ Van den End, *Bladen*, 17.

schrijfproductie en noeste arbeid.¹⁶ In het ouderlijk gezin van Hans leefde een vrije kerkopvatting.¹⁷ De geloofsbeleving was evangelisch, dat wil zeggen gericht op bekering tot Jezus, vanuit het geloof in een spoedige wederkomst van de Heer.¹⁸ De kerkopvatting is die van een vrije kerk die geen volkskerk wil zijn.

De weg van Hans lijkt in de sporen van zijn vader te gaan.¹⁹ Hij heeft een grote drang om in de zending te gaan. Met zijn HBS-diploma wordt hij toegelaten tot de Nederlandsche Zendingsschool in Oegstgeest. 'Oegstgeest' is een zendingsschool van samenwerkende zendingsgenootschappen. De signatuur is Hervormd maar er is geen formele binding aan een kerkgenootschap. De strijd tussen kerkelijke zending en genootschapszending woedt hevig. Rector F.J. Fokkema verdedigt op pragmatische gronden een genootschappelijk standpunt: zolang de kerk geen zendingkerk is, kun je beter genootschapszending hebben, zeker wanneer die door een gemeenschap wordt gedragen. Daartegenover komt het nieuwe standpunt van H. Kraemer op, die juist wel consequent pleit voor een zendende kerk. Hoekendijk kiest voor de 'Fokkianen'.²⁰

Daarmee toont Hans zich een waar kind van zijn hervormd-evangelische achtergrond. Later zal Hoekendijk veranderen.²¹ Maar sporen van zijn jeugd blijven in zijn hele werk een rol spelen. Daarvan is de afkeer van de kerk als instituut zeker een bepalend element. Ook zijn latere waardering voor de huisgemeente, inclusief een lage en functionalistische ambtsvisie, zou wel eens terug te brengen kunnen zijn om Hoekendijks ervaringen met de kleine vrije evangelische gemeenten, al blijft dit natuurlijk speculatie.²² Het zijn wel allemaal kenmerken die we bij de huidige emerging churches ook terugvinden: de onvrede met een logge kerkelijke organisatie die niet kan inspelen op maatschappelijke veranderingen, het zoeken naar alternatieve gemeenschapsvormen die dat wél kunnen en een vertaling in een lage kerkvisie en ambtsvisie. Het is een sfeer van denken die automatisch verwantschap oproept.

Wat kerk en zending niet en wel zijn

Hoekendijks blijft in zijn denken deze achtergrond niet helemaal trouw. De zendingsschool leidt voor Hans niet rechtstreeks tot uitzending. Het bestuur ondersteunt na zijn opleiding een theologiestudie in Utrecht, en dat is een aanbod dat Hans niet laat liggen. Daarna gooit de Tweede Wereldoorlog roet in het eten. Die pauze levert hem wel de ruimte om aan zijn proefschrift te werken, waarvan het oorspronkelijke materiaal verloren gaat, maar dat uiteindelijk in 1948 zal verschijnen. Het zal uiteindelijk in 1945 zijn dat Hans naar Indonesië wordt uitgezonden om als zendingconsul de wederopbouw van het zendingswerk gestalte te geven. Het vrije Hoekendijkbloed zit diep: hij rapporteert kritisch over de Nederlandse overheid, maar heeft ook niet zoveel moeite met het logge apparaat van 'Oegstgeest'. Na een jaar moet hij alweer terug naar Nederland, vanwege de gezondheid van zijn vrouw. Hoekendijk gaat een jaar les geven aan het Oecumenisch instituut in

¹⁶ Vgl. Van Gurp, *Kerk en zending*,

¹⁷ De Vrije Evangelische gemeenten van die tijd noteerden alleen belijdende lidmaten. Hans is in die zin nooit lid van de VEGn geweest. In 1934 wordt hij belijdend lidmaat van de Hervormde Kerk (Van Gurp, *Kerk en zending*, 41).

¹⁸ Vgl. boeken als C.J. Hoekendijk, *Maranatha of Gods gangen door de wereldgeschiedenis tot aan de bruiloft des Lams*, Franeker: Lectorfonds, 1931; *Uit Vaders tent naar Vaders huis*, s.l., s.n., 1931.

¹⁹ Daarnaast wordt Hans' broer Karel een voorman in de pinksterbeweging met zijn beweging 'Stromen van kracht'.

²⁰ Van Gurp, *Kerk en zending*, 48-49.

²¹ Dat heeft geleid tot gemengde waardering van Hoekendijk in Vrij Evangelische kring. Een positieve receptie is geweest bij de vrij evangelische Stichting voor Zending en Evangelisatie (later: Stichting voor Zending en Diaconaat). Zie de verwerking van elementen van Hoekendijks denken in Gerard Siebert, *Zendinggemeenten? Een onderzoek naar de missionaire identiteit van de Bond van Vrije Evangelische Gemeenten in Nederland*, Deventer: Sneldruk, 1983, m.n. p. 35-38.

²² Vgl. Hoekendijk, *Binnenste buiten*, 85-103; en vgl. de boude stelling van Hoekendijks artikel 'Kirche ist Hauskirche', in: Colin W. Williams (red.), *Kirche: Tendenzen und Ausblicke*, Gelnhausen, Berlin: Burckhardt-Verlag, 1971, 197-204.

Genève en wordt vervolgens secretaris van de Nederlandse Zendingsraad en secretaris van de afdeling Evangelisatie van de Wereldraad van Kerken. Daarna volgen de hoogleraarschappen in Utrecht. In 1965 vertrekt Hoekendijk naar Amerika. Daarmee is eigenlijk de creatiefste periode van zijn leven afgesloten.

Tussen 1948 en 1965 hebben de grote lijnen van zijn denken zich ontwikkeld. In zijn dissertatie uit 1948 verwoordt Hoekendijk zijn afkeer van een kerk die zich wel mengen in zogenaamd natuurlijke structuren. Geen volkskerk en geen 'Volkstum' zijn er voor hem mogelijk. De natuurlijke aversie van hogere structuren mengt zich hier met een Barthiaans georiënteerde theologie.²³ In het werk voor de Wereldraad leidt dat tot een eigen, positieve vertaling. De kritische blik op het instituut kerk brengt hem bij een missionaire theologie die in de lucht zal komen te hangen bij de zendingsconferentie van Willingen in 1952 en na die conferentie onder de naam 'missio Dei' is bekend geworden.²⁴ In deze missionaire opvatting is 'Zending' een beweging die van God uit gaat naar de mensen. De menselijke 'zendingen' zijn daar slechts een weerslag van. In het wezen van God (ook met een Augustijns beroep op een trinitaire beweging in God) ligt besloten dat hij uit wil gaan naar de mens. In deze visie wordt zending geen beweging tegenover God: God oordeelt en zending moet daarop reageren met een bekeringsoproep, maar de zending gaat van God uit en de kerk heeft die slechts na te volgen. Opnieuw is er een relativering van de kerk, maar nu met een meer inhoudelijk gevulde insteek: de kerk is navolger van een beweging tot de wereld die van God gegeven is.

Er is een mooie overeenkomst tussen deze theologie van de missio Dei en wat ooit in de Beginselen van de Bond van Vrije Evangelische Gemeenten is vastgelegd in 1881/1885:

'De *aard* onzer Vrije Christelijke Gemeenten [De oorspronkelijke benaming van de VEGn, TLH] is wel het best uit te drukken met de naam van *Vrije Hervormde* Gemeenten en het *doel* met de naam van *Zendingsgemeenten*. Het *gebied* van de arbeid der gemeenten gaat verder dan de plaats waar ze vergaderen; want "de akker is de wereld". Wààr iemand arbeiden moet, bepalen wij niet en wie het zijn moet, weten wij ook niet; want de Heer is de Zender, die uitstoot en zendt, en die de sterren in Zijn rechterhand houdt.'²⁵

Het is aantrekkelijk om de theologische overeenkomsten tussen deze Beginselen en de functionele kerkopvatting van Hoekendijk verder uit te werken. Een overeenkomst ligt er zeker in het eschatologische karakter, dat in de Beginselen de motor achter de zending vormt.²⁶ Die eschatologische gerichtheid blijft ook voor Hoekendijk het denkkader.²⁷

Tegenover de overeenkomsten moet wel opgemerkt worden dat de Beginselen in de jeugdjaren van Hoekendijk geen levend gebruikte tekst, en heeft ook Hoekendijk er zelf, naar mijn weten, niet naar verwezen. De sfeer werd meer bepaald door de zogenaamde 'Uniforme belijdenis' uit 1912 (die overigens voor de VEGn nooit de status van een belijdenisgeschrift heeft gekregen), die van een veel gevulder en geslotener gemeentebegrip getuigt.²⁸ Verder verschilt de context van de

²³ J.C. Hoekendijk, *Kerk en volk in de Duitse zendingswetenschap*, diss. Utrecht 1948, Amsterdam: Kampert & Helm, 1948.

²⁴ J.C. Hoekendijk, 'The Church in Missionary Thinking,' *International Review of Missions* 41 (1952) 324-336.

²⁵ Leo Mietus, Een moeder en een vader en hoe het met de kinderen verder is gegaan. Overzicht van het ontstaan, de ontwikkeling en het karakter van de Bond van Vrije Evangelische Gemeenten in Nederland. Beginselen met aantekeningen anno 1885-1889, Brochurereeks nr. 31, Velp: Bond van VEG, 2009, 27.

²⁶ Mietus, *Moeder*, 30: 'Levende in de verwachting van de komende Christus, - die komen zal om alle dingen weder te brengen, die gesproken zijn door de profeten van alle eeuwen-, zien we ons geroepen om naar vermogen te zorgen, dat het Evangelie tot een getuigenis gepredikt wordt aan alle volken...'

²⁷ Vgl. Bert Hoedemaker, 'The Legacy of J.C. Hoekendijk,' *Int. Bull. of Miss. Research* 19 nr. 4 (okt. 1995) 166-169.

²⁸ Zie de tekst 'Wat geloven en belijden wij in de Bond van Vrije Christelijke Gemeenten in Nederland?', zoals opgenomen in J. Karelse, *Zijn takken over de muur*, Utrecht: Bijleveld, 1956, 41-47. Zie bijv. het begin van art. vii: 'Wij geloven, dat de Gemeente is het lichaam van Christus, de *Schepping* en tevens het *Orgaan* van de

late negentiende eeuw zodanig van de mondiale theologische vragen van na de Tweede Wereldoorlog, dat een vergelijking niet goed mogelijk is. Toch toont het citaat hoe er in de Vrij Evangelische traditie een traditie van zendingsgemeenten was, met een relativering van de kerkelijke structuur door een beroep op God als de zender. Wanneer Hoekendijk komt tot de vormgeving van zijn eigen theologie, blijft die sfeer een rol spelen. En het zijn precies die elementen die ook voor een emerging church van belang zijn. Het is dan ook niet verwonderlijk dat het missio Dei-begrip bij de emerging churches ook weer opduikt.²⁹

Naast de afgrenzing komt Hoekendijk met positieve invulling van zijn missionaire theologie.

'Ruimte van het apostolaat is de wereld. De *inhoud* van het apostolaat is het oprichten van tekenen van Rijkshel, van sjaloom. Het apostolaat verwerkelijkt zich in kerygma (verkondigende repraesentatio van de sjaloom), koinonia (corporatieve participatio aan de sjaloom) en diakonia (dienende demonstratio van de sjaloom).³⁰

Kernwoord wordt voor Hoekendijk de sjaloom, de Hebreeuwse term voor vrede en volheid, waarmee Hoekendijk de waarde van het Bijbelse Koninkrijk kan uitdrukken. De sjaloom van het Koninkrijk wordt Hoekendijks vertaling van het eschatologische element van de missionaire theologie. Het uitdragen van deze sjaloom ontvouwt zich vervolgens in kerygma, koinonia en diakonia. Met die ontvouwing gaat de missionaire theologie zich uitstrekken van de dogmatiek en de ethiek tot aan de praktische theologie. Niet alleen van de kerk moeten we blijkbaar stellen dat deze een functie van het apostolaat is; hetzelfde geldt voor de theologie, moeten we concluderen.

Ook daarin zie ik een overeenkomst met de emerging church, die veelal aan een minimale theologie voldoende heeft, al zijn er ook zeker tendensen naar een apologetische theologie, waarvan ik de contouren bij Hoekendijk niet kan ontdekken. De in kringen van de emerging churches gebruikte term 'missional church' drukt wel een typische Hoekendijkiaanse gedachte uit, van een kerk die in wezen missionair is.³¹ Ook het element van de gemeenschap, dat bij de emerging churches sterk benadrukt wordt, vertoont overeenkomsten met Hoekendijks koinonia.³²

In de wereld

Maar er is meer dan de overeenkomsten. Hoekendijk wil een oecumenische theologie bieden, dat wil zeggen een theologie die gerelateerd is aan de wereld. 'Het gaat hier... om de "originele" oecumenicitet: de wereld wordt onvoorwaardelijk als levenshorizon aanvaard.'³³ Alles moet aan deze *oecumene* worden afgemeten. Dat getuigt van een radicaliteit die ik bij de emerging church niet goed tegenkom.

Heilige Geest, de hoogste Godsopenbaring in de wereld, en bestemd, om in de toekomst van de Zone Gods in heerlijkheid, de *eerste* en *hoogste* plaats in te nemen.

Wij geloven, dat God in Zijn eeuwige liefde in Christus Zijn Gemeente heeft uitverkoren, geroepen door het Evangelie Zijns Zoons en Zich ten eigendom heeft afgezonderd, om haar der wereld ten zegen te stellen en al de rijkdom Zijner genade en heerlijkheid in haar te openbaren.'

Hier ligt de beweging van God in zijn openbaring in de gemeente als lichaam van Christus, en is zending vervolgens de uitstraling die dit lichaam heeft, 'der wereld ten zegen'.

²⁹ Vgl. De Roest, 'Marge', 317.

³⁰ Hoekendijk, *Binnenste buiten*, 50; vgl. 25.

³¹ Vgl. Darrell L. Guder (red.), *Missional Church: A Vision for the Sending of the Church in North America*, Grand Rapids: Eerdmans, 1998 (de theologische oriëntatie in dit boek is overigens op L. Newbigin); een meer conservatief gebruik van de term bij Ed Stetzer, *Planting Missional Churches*, Nashville: Broadman & Holman, 2004.

³² Zie bijv. de sterke nadruk op de gemeenschap in een cultuur zonder volkskerk bij Stuart Murray, *Church After Christendom*, Bletchley/Milton Keynes: Paternoster, 2004.

³³ J.C. Hoekendijk, *Wereld als horizon. Afscheidscollege 26 mei 1965 in de aula van de Rijksuniversiteit te Utrecht*, Amsterdam: Ten Have, 1965.

Hier bespeur ik toch vooral een zoeken naar andere, flexibele verschijningsvormen van de kerkelijke gemeenschap; het verschijnen van de kerk als zodanig wordt minder bevestigd. Een onbekommerd gebruik van het begrip 'church planting' zou ook de huiver van Hoekendijk opwekken, die zich voortdurend tegen de theologie achter deze term, die hij terugbrengt tot Voetius, verzet.³⁴

Hoekendijk staat aan het begin van een periode waarin de secularisatie wordt ontdekt in de theologie. Hij omarmt deze en vertaalt de impact ervan op de ecclesiologie door een apostolaire functionalisering van de kerk. In de praktijk heeft dat uitgewerkt in een ontkerkelijking van oorspronkelijk kerkelijke initiatieven. Alles wat 'kerkelijk' was, werd verdacht. Zo werd onder het perspectief van de secularisatie veel kerkelijk werk verzelfstandigd tot maatschappelijke stichtingen. Vanuit Hoekendijks theologie valt dat te bestrijden, met de gedachte dat kerygma, koinonia en diakonia onlosmakelijk bij elkaar horen, en dat dát juist is wat in een kerk gebeurt. In de praktijk heeft Hoekendijks missio Dei niet tot kerkelijke versteviging geleid, terwijl kerkelijke gemeenschapsvorming wel de sleutelterm wordt tegenover de huidige staat van kerk en cultuur.³⁵

Het behoort tot de tragiek van Hoekendijks theologie, dat deze pleit voor aandacht voor de wereld maar dat het feitelijke discours tussen theologie en wereld de kant van een contextuele theologie is opgegaan die zich niet door Hoekendijk heeft laten bepalen.³⁶ Dat is de theologische ervaring van Hoekendijk aan het Union Theological Seminary geweest, waar de studenten zijn colleges gaandeweg links lieten liggen om zich bezig te houden met meer contextuele bevrijdingstheologieën en 'genitief'-theologieën.³⁷ Voor dat soort van theologiseren waren Hoekendijks noties van 'kerk' en vooral 'wereld' te abstract.

Dat was hem eigenlijk al voorzegd door H.D. de Loor, die aan Hoekendijk verwijt dat hij 'de wereld' alleen schetsmatig gebruikt om grote en retorische contrasten mee neer te zetten.

'Het gehoor is bedwelmd, het is langs afgronden gevoerd en nu ineens: de toekomst is open! Dit kan geen nuchtere analyse 'zonder illusie of bombast' worden genoemd. De toehoorders zijn gevloerd en zijn amper overeind gekrabbeld wanneer ze te horen krijgen dat de toekomst eigenlijk open zal zijn. Dit, het klinkt als een ernstig verwijt, is goedkope journalistiek. Hoekendijk gebruikt blikvangers die hem van de plicht ontslaan een werkelijk goed uitgewogen analyse van de toekomst te geven.'³⁸

Ook Frank Petter constateert in zijn dissertatie dat Hoekendijk 'vrij naïef' een begrip als 'Great Society' gebruikt.³⁹ Hoekendijk wil zich openstellen voor de resultaten van de sociologie, maar kan daar met zijn begrippenkader niet echt ruimte aan bieden. Het begrip 'wereld' is voor Hoekendijk van meet af aan een theologisch begrip, namelijk de wereld van de te verwerklijken sjaloom, de wereld waarin het Koninkrijk van God zich moet manifesteren. Dat is een andere wereld dan de concrete ruimte en bevrijding die zijn studenten en de bewoners van het New Yorkse East Harlem in de jaren zestig zoeken en die de agenda van de theologie gaat bepalen.

Balans

³⁴ Hoekendijk, *Binnenste buiten*, 23.

³⁵ Vgl. S. Paas, 'De kerk in de 21^e eeuw: lessen uit gemeentestichting,' in: Noort, *Als een kerk...*, 254-283, pp. 264-265, bij wie ook Newbiggin met zijn niet-functionalistische kerkbenadering meer te zeggen heeft.

³⁶ Vgl. de constatering van Volker Küster, 'Hoekendijk was de grote tragische figuur van de Nederlandse missiologie en oecumenica.' Stelling 1 van een ongepubliceerde paper 'The Church Outside In. Hoekendijk Revisited' (2007).

³⁷ L.A. Hoedemaker (red.), *Eerst horen dan zien. J.C. Hoekendijk 1912-1975. Fragmenten uit het niet gepubliceerde Amerikaanse werk, Wereld en zending* 5 nr. 5-6 (1976), 328-331.

³⁸ H.D. de Loor, *Hoekendijk en verder...*, Amsterdam: Ten Have, 1966, 15.

³⁹ Petter, *Profanum*, 90-91. Vgl. verder zijn analyse: 'Wat hen [Hoekendijk, Margull en Lange, TLH] in de overname van het secularisatiediscours parten is gaan spelen is de onjuiste vooronderstelling dat de veranderende wereld vastgelegd kan worden in één alles overkoepelend begrip' (225).

In het bovenstaande heb ik verschillende overeenkomsten aangestipt tussen het denken van Hoekendijk en de belevings sfeer van de emerging churches. Ze delen een vrije kerkopvatting, een afkeer van grote structuren of een vooropstaande beleving van de kerk. Ze zoeken een tendens naar niet-institutionele vormen van gemeenschap. Als er al een invulling van het kerkbegrip is, dan is deze missionair, naar buiten gericht. Met een, op sommige plaatsen bij de emerging churches verwoordde, *missio Dei*-gedachte is die verwantschap goed gekarakteriseerd. Zowel Hoekendijk als de emerging churches karakteriseren de cultuur in termen van 'post-...'. Hoekendijk is een van de eersten die het wereldbesef van de jaren zestig met het woord 'postmodern' gaat karakteriseren.⁴⁰ Bij iemand als Stuart Murray zien we een culturele karakterisering in 'post'-termen.⁴¹ Er is op beide fronten een fundamenteel besef dat de wereld anders is geworden en dat we ons niet op een dominant christendom in de cultuur kunnen beroepen. Beide fronten kun je misschien ook verwijten dat ze in hun culturele analyse niet ver genoeg gaan en meer vanuit een theologische opvatting van 'wereld' denken dan vanuit een volledige sociologische analyse. Daar ligt nog veel werk te doen.⁴²

Verschillen zijn er ook. Hoekendijk zet een forse aanval op Voetius' notie van *plantatio ecclesiae*, en die kerkplanting is nu precies de term die door emerging churches met onbevangenheid wordt opgepikt. Bij die emerging churches is er ook een sterke christologische oriëntatie, terwijl Hoekendijk gaandeweg voor een meer pneumatologische insteek is gaan kiezen.⁴³ Die pneumatologie krijgt bij Hoekendijk een verbinding met een eschatologie, die hij invult als het perspectief van een komende sjaalom voor de hele wereld. De drang van de gerichtheid tot de wereld ligt voor Hoekendijk in dat eschatologische. Bij de emerging churches proef ik meer een christologische, incarnationeel gedachte toewending tot de wereld.⁴⁴ Dat maakt de toewending tot de wereld van de laatste minder radicaal. Kerk en wereld komen beide als incarnationele vormen van Christus' presentie naar voren. Daarbij gaat het vooral om een losse, niet-ingekaderde perceptie, om die presentie in kerk en wereld te kunnen zien. Maar in de vele publicaties vanuit de kring van de emerging churches komt het woord 'kerk' vervolgens veel meer prominent naar voren dan het woord 'wereld'. Bij het voluit positioneren van de kerk in wereld krijgt de vorming van de kerk de grootste aandacht. Het hemd van de kerk is voor de emerging churches blijkbaar toch nader dan de rok van de wereld. De missionaire theorie van Newbigin biedt vervolgens voor hen veelal een vertrouwder uitgangspunt om tot gemeentestichting te komen. Maar hoe theologisch verder wanneer het stadium van de gemeentestichting gepasseerd is. Wat is dan het theologisch fundament om te bewaken dat de gestichte gemeente niet uitkomt bij geconsolideerde kerkelijke structuren? Hoe kan een kerk vloeiend en flexibel blijven? Een kerk die flexibel en 'liquid' wil blijven, zal dat moeten hebben van haar doordenking van de relatie God – wereld.

Met dat oordeel wil ik niets zeggen over de diaconale inbreng vanuit emerging churches. Het gaat mij om de systematisch-theologische vraag hoe we op een zinvolle wijze over God, mens, wereld en kerk kunnen spreken. Dan kom ik bij Hoekendijk een radicaliteit tegen, die ik elders zelden ontmoet. Ik zie in het pneumatologisch-eschatologische een theologisch tegemoet om die radicaliteit bij de emerging churches en andere vormen van kerkvorming aan te wakkeren. Uiteindelijk kan het wel eens de theologie van Hoekendijk zijn die bij de blijvende vraag naar de plaats van de kerk in de

⁴⁰ Hoekendijk, *Horizons*, 37: 'Zoals we er nu voor staan, zijn we strikt genomen postmodern. Het einde van de moderne tijd is al enige tijd geleden gevierd. Welbeschouwd zijn we eigenlijk ook postindustrieel en bijna post-alles wat de moderne wereld karakteriseerde en aan die wereld zijn precieze profiel gaf. Maar voor mij geldt, dat we ons nu niet moeten bezighouden met precieze onderscheidingen: we willen graag allergisch zijn voor het precieze etiketteren van eeuwen of zelfs decennia.' Vgl. eerder Hoekendijk, *Binnenste buiten*, 60-69, met de termen post-christelijk, post-kerkelijk, post-burgerlijk, post-persoonlijk, post-religieus.

⁴¹ Stuart Murray, *Post-christendom*, Milton Keynes: Paternoster, 2004.

⁴² Ik wijs met name op het werk van Pete Ward, *Participation and Mediation: A Practical Theology for the Liquid Church*, London: SCM, 2008 en Alan Roxburgh, *Introducing the Missional Church. What It Is, Why It Matters, How to Become One*, Grand Rapids: Baker Books, 2009.

⁴³ Zie voor de pneumatologie van Hoekendijk Van Gurp, *Kerk en zending*, 133-134. Voor een pneumatologische aanzet bij de emerging churches Roxburgh, *Introducing*, 115-122.

⁴⁴ Een creatieve doordenking van Matteüs 25 zou beide sporen bij elkaar kunnen brengen.

wereld iets te bieden heeft voor de gemeente die blijvend gestalte van een kerk binnenste buiten wenst te zijn.⁴⁵

Dr. Theo L. Hetteema is docent aan het Seminarium van de Bond van Vrije Evangelische Gemeenten in Nederland, gevestigd bij de Protestantse Theologische Universiteit te Utrecht.

⁴⁵ Ik dank Volker Küster, Leo Mietus en Henk de Roest voor hun waardevolle opmerkingen bij het schrijven van dit artikel.